
Л. Якубова

**СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В СЕЛАХ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН.
1930-1935 рр.**

Здійснення колективізації в українському селі, розкриття її соціально-економічних аспектів і наслідків залишається однією з центральних проблем історичної науки. За радянських часів докорінна соціально-економічна перебудова сільськогосподарського сектору, створення класу колгоспного селянства, експропріація куркульства та промисловий переворот у сільському господарстві були найулюбленішими темами, розробка яких заохочувалася керівництвом країни. Основи радянської історіографічної концепції історії колективізації в селищах етнічних меншин були закладені представниками вищих державних органів та співробітниками ЦКНМ, які, власне, тлумачили партійні директиви XV з'їзду ВКП(б) щодо нацменівського селянства. На початку 30-х рр. побачила світ низка робіт, спрямованих на створення ірреальної картини колективізації та її наслідків на селі. Зміст цих публікацій красномовно свідчив про наднародність існуючої влади, яка перекручувала й спотворювала основоположні засади економічного відтворення суспільства. В публікаціях А. Гітлянського, І. Гебгарта, С. Ялі, П. Любченка та ін.¹ питання соціально-економічного розвитку перетворені на політичні й карні, в них занадто погано маскується кривава бійня на селі.

Протягом колективізації сформувалася однастайність думок офіційних представників щодо змісту та завдань колективізації, особливостей її запровадження та причин гальмування. Оборонна позиція всіх етнічних складових українського селянства кваліфікувалася як контрреволюційна підривна робота куркульсько-клерикальних шарів села, і, відповідно, сила опору колективізації визначалася впливовістю названих соціальних шарів у суспільному житті окремих етнічних громад. За облудними заявами державних посадовців про переможну ходу колективізації в національному селі досить виразно проглядається запеклий опір політиці з боку польської та німецької меншин, що відверто розглядалися радянським урядом як осередок дрібнобуржуазної стихії, суцільно ворожої новому соціалістичному ладу. Тогочасний працівник ЦКНМ по німецькій лінії І.Гебгарт відверто визнавав, що розгортання суцільної колективізації в місцях компактного мешкання німців відбувалося в обставинах поголового зарахування колоністів до категорії куркулів з відповідним економічним і

правовим переслідуванням, що спровокувало повторну хвилю масової еміграції наприкінці 20 – на початку 30-х рр.²

Офіційні джерела першої половини 30-х рр. не приховували, що завершення суцільної колективізації національного села розтяглося до середини 30-х рр. і, що найбільших складнощів вона зазнала в Пулинському та Мархлевському національних районах.³ Втім, така відвертість пояснювалася не реальним ставленням запроваджувачів колективізації до обставин соціально-економічного й політичного життя суспільства УСРР, а штучним вибудовуванням внутрішнього ідеологічного фронту, який розв'язував руки каральним органам, на багнетах яких створювалося нове суспільство і фундамент його економічного відтворення.⁴ Водночас старанно замовчувалися й камуфлювалися руйнівний вплив колективізації на стан продуктивних сил села, а в особливості викликаний нею голодомор 1932 – 1933 рр., що сором'язливо прикривався за фразами про “продовольчі труднощі”. Руйнування соціально-економічного ґрунту існування доколгоспного села стало початком уніфікації методів господарювання в сільськогосподарському секторі і відкрило еру “наднаціонального” етапу історії селянства, в якому не було місця етнічній специфіці, а лише припускалося існування певного етнічного колориту. Вже II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (1930 р.) у доповіді про перебіг колективізації визначила, що запровадження нових виробничих взаємин на селі визначається не етнічними особливостями, а вправністю місцевого радянського та колгоспного активу.⁵

Згодом радянська історіографія розглядала колективізацію як закономірний етап у здійсненні ленінського плану побудови соціалізму, епохальний ривок, що здійснив давно назрілу ломку темного й відсталого села, перетворивши його з “випадкового попутника пролетаріату” на надійного союзника. Висвітлюючи очевидні далекосяжні історичні наслідки колективізації, радянські історики водночас замовчували страшну ціну соціалістичної реконструкції доколгоспного села, страхітливі наслідки голодомору в Україні та його причини. В центрі уваги дослідників історії колективізації вимушено перебували власне партійна доктрина політики та відповідно заходи щодо “... зміцнення матеріально-технічної бази, підготовки кадрів спеціалістів сільського господарства, розгортання масово-політичної роботи..., зміцненню трудової дисципліни, використанню різних форм соціалістичного змагання, моральних стимулів до праці, пропаганді досвіду

передових бригад, колгоспів...”⁶ У будь-якому випадку колективізація в радянській історіографії розглядалася як епохальний прорив у розвиткові продуктивних сил сільськогосподарського сектору, що разом з індустріалізацією забезпечив економічну незалежність СРСР та створив базис соціалістичного ладу.

Закордонні дослідники так само вважали колективізацію епохальним кроком в історії України, проте в їхньому викладенні вона була не початком нового історично прогресивнішого суспільства, а руйнівним за своїми наслідками ударом по традиційному суспільству та притаманних йому формах і методах господарювання, який характеризувався як “нищення селянства, ... виривання живого кореня національного історичного буття”.⁷ На відміну від радянських істориків “буржуазні фальсифікатори” віддавали перевагу висвітленню внутрішніх суперечностей колективізації та недоступних їхнім радянським колегам сутнісних питань про наслідки колективізації в економічній, соціальній та суспільній царинах. Так, скажімо, цілком протилежного змісту в їхніх дослідженнях набували знищення куркульства, хлібозаготівельні кампанії кінця 20-х – початку 30-х рр., створення висілків, а в особливості замовчуваний в СРСР голодомор 1932 – 1933 рр., що розглядався як закономірний результат колоніальної та антиселянської політики Москви в УСРР.⁸

Розвал світової соціалістичної системи, припинення холодної війни і врешті проголошення державної незалежності України прислужилися докорінному переглядові істориками місця й ролі колективізації у вітчизняній історії. Якщо праці першого п’ятиріччя незалежності висвітлювали найбільш кричущі сторінки історії колективізації як такої в УСРР, то останніми роками намітилася тенденція до переосмислення її в контексті здійснення в масштабах СРСР формаційного стрибка, пришвидшення та мобілізації соціально-економічного розвитку країни та їхньої відповідності історичним інтересам народу України.

Звільнення свідомості українських істориків від ідеологем радянської історіографії відбувалося поступово. Так само поетапно просувалося заглиблення науковців у сутність колективізації – зламного етапу в історії української держави, українського народу, українського селянства. Проте дослідження її поза національними відносинами, що склалися на початок 30-х років, на нашу думку, суттєво збіднює загальну картину. Одним з головних недоліків такого підходу є уявлення про колективізацію як виключно соціально-економічне та політичне явище, причому механізм її

впливу на сферу суспільного і культурного життя набуває опосередкованого характеру. Важливо зазначити, що вивчення даної проблеми на конкретному національному матеріалі відображає лінії безпосереднього впливу колективізації на сферу духовного життя і галузь міжнаціональних взаємин у тому числі.

Слід зауважити, що стан вивчення проблеми в її етнічному розрізі далекий від вичерпного. Деякі аспекти здійснення суцільної колективізації в окремих етнічних громадах висвітлювалися в працях дослідників історії етнічних меншин та регіонів України. Переважна більшість сучасних дослідників не залишає сумнівів у тім, що колективізація була страшним за своїм впливом актом наруги над одноосібним селянським господарством етнічних меншин, проте замість процесу колективізації в більшості робіт маємо перелічення низки урядових постанов та селянський опір їхньому запровадженню з епізодичними згадками про економічні наслідки політики. Водночас простежуються досить виразні особливості перебігу колективізації в середовищі окремих громад. Наприклад, Н.В. Осташева безпосередньо з колективізацією пов'язує "процес повної дезінтеграції" менонітських колоній, який згідно з її дослідженням був завершений у 1930 – 1931 рр.⁹ Авторка зауважує, що кооперування менонітів розвивалося досить жваво, і ще до суцільної колективізації артільні були практично в усіх селах, проте вони були невеликими і склалися переважно з родичів, в основному середняків і заможних. Досить вмотивованим щодо колишніх іноземних колоністів є висновок дослідниці, що ці артільні виникали перед загрозою повторного землевлаштування та розкуркулення.¹⁰ Вже на початковому етапі суцільної колективізації кожне друге господарство хортицьких менонітів було безкінним, колективізація (здійснена тут відповідно до планів її запровадження в Степу) привела менонітське село до економічної руїни.¹¹ Втім, на думку дослідниці, "самим небезпечним наслідком колективізації для менонітської спільноти було не збіднення поселень, а соціально-класова поляризація у середині общини, що мала ознаки справжньої класової боротьби".¹²

Досить виразно в працях окремих дослідників простежується відвертий етноцентризм, автори часто-густо підкреслюють винятковість втрат тієї чи іншої меншини від коренізації, які вони схильні пов'язувати з етногосподарською специфікою громад. Так, скажімо, О.Я. Калакура, простежуючи динаміку колгоспного будівництва в польському селі, пояснює гальмування політики та відчутний опір їй з боку селянства тим, що при здійсненні

суцільної колективізації стосовно української полонії не враховувалися специфіка польських анклавів Поділля й Полісся, “історична прив’язаність до землі” та “культура приватної власності” польського селянства.¹³ На наш погляд таке визначення причин стійкого опору поляків суцільній колективізації не є коректним з тієї простої обставини, що на кінець 20-х рр. названі особливості визначали більшою чи меншою мірою традиційний спосіб господарювання всіх етнічних меншин України, які вирізнялися з-поміж українців очевидними ознаками громадської єдності й підтримки. На той час “історичної прив’язаності до землі” та відповідної культури приватної власності не мали хіба що цигани та урбанізовані меншини, які безпосередньо не пов’язані з історією колективізації. Що до висновку про те, що радянське керівництво не враховувало специфіку польських анклавів Поділля й Полісся, слід зауважити, що радянський уряд враховував національну специфіку етнічних громад рівно такою мірою, яка забезпечувала досягнення їхнього соціального розколу і запровадження суцільної колективізації; і водночас ігнорувала її настільки, наскільки це заважало меті докорінної перебудови виробничих відносин у сільськогосподарському секторі. Не слід забувати, що метою більшовиків було не споглядання специфіки окремих етнічних громад чи забезпечення інтересів і прав цілого класу селян-приватників. Їхня мета полягала в знищенні світу, що ґрунтувався на приватній власності як на селі, так і в місті. Свого часу В.І. Ленін цілком відверто висловився з цього приводу: “Незгода” дрібних селян на соціалізацію землі не може змінити нашої програми соціалістичної революції. Вона може лише змусити нас дати перевагу діянню прикладом... Ніяка “незгода” з нею народності чи народностей таких-от не може змусити нас змінити вчення про те, що в інтересах усього народу лежить найповніше визволення від середньовічного землеволодіння і скасування приватної власності на землю”.¹⁴

Останніми роками накопичений значний матеріал з історії суцільної колективізації по окремих етнічних громадах, проте інформативна якість робіт досить відчутно варіюється. Якщо запровадження суцільної колективізації в німецькому, польському, грецькому селі¹⁵ вже простежується як певний історичний процес, то колективізація російського, єврейського, болгарського, чеського селянства простежується лише схематично.¹⁶

Спостерігаються також окремі несподівані тлумачення історії колективізації, прикладом яких може слугувати робота

С.В. Орлянського “Євреї України в 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя”¹⁷. В праці шановного дослідника колективізація розглядається в контексті здійснення переселення євреїв на землю. Характерно, що вже на початку відповідного розділу історик анонсує основоположну характеристику єврейського переселенства, яке “... споконвічно цілком будувалося на колективістській основі”. На думку С.В. Орлянського “... загальне переселення для всіх інших переселенців робилося на суворій індивідуальній основі. Принцип колективізму в цьому питанні швидше за все виник природним шляхом, він якби впливав з особливостей вікового укладу обшинного життя українського єврейства.”¹⁸ Далі автор стверджує, що “єврейські переселенці одними з перших переходили до інтенсивних методів ведення сільського господарства. Серед них була і тракторна обробка землі. Ще задовго до суцільної колективізації і масового використання тракторів цей метод широко застосовувався на ділянках єврейської колонізації”.¹⁹ Як видно з праці, В.С. Орлянський вважає суцільну колективізацію логічним продовженням політики аграризації єврейства. Вказуючи на ухвалення в січні 1934 р. постанови РНК і ЦК КП(б)У “Про внутрішньоукраїнське переселення в єврейські національні райони” (метою якої, за його ж словами, було відновлення чисельності населення єврейських районів), дослідник водночас зауважує, що “з початку 30-х років у єврейських національних районах, як і в інших сільських районах, почався процес від’їзду населення. Головною причиною від’їзду з єврейських районів був виїзд молоді на навчання в різні навчальні заклади”.²⁰ В світлі наведених вище особливостей авторської концепції В.С. Орлянського цілком логічним видається висновок історика, що “суцільна колективізація на селі внесла певні зміни в порядок проведення переселення. Однак для єврейського переселення ці зміни не мали принципового значення, тому що споконвічно це переселення робилося на колективній основі”.²¹

Отже, в праці цілком очевидно відбулося обоження переселенських колективів другої половини 20-х рр. та колгоспів початку 30-х рр. в той час, як і умови господарювання, і, головне, характер товарообміну між колективами та державою протягом 20-х рр. і в 1930 – 1934 рр. відрізнялися докорінно. Переселенські колективи ще мали певну свободу вибору форм господарювання і реалізували свою продукцію, сплачуючи ЄСГП. Колгоспи 1930 – 1934 рр. розглядалися урядом як безправні постачальники збіжжя державі, а формою їхнього товарообміну з останньою

фактично стали реквізиції врожаю. Не важко помітити, що концепція В.С. Орлянського певним чином перегукується зі ставленням до проблеми її сучасників, зокрема О. Шліхтера, Я. Кантора та А. Глинського, які надшвидкі темпи суцільної колективізації в середовищі єврейського селянства пояснювали саме тим, що воно раніше вже було об'єднане в переселенські колективи. Втім названі автори мали для того свої підстави і лицемірно замовчували докорінні відмінності кооперативного руху 20-х рр. від суцільної колективізації 30-х рр.

Зважаючи на зазначене вище, і висвітлення загального перебігу суцільної колективізації в окремих етнічних громадах, і докладне вивчення її сутнісних характеристик ближчими роками вимагатиме кропіткої і наполегливої роботи вітчизняних істориків. Водночас досить широкий простір для дослідницької активності залишається в галузі систематизації та осмислення вже накопичених знань. У той час, як етноісторичні та регіональні студії розгортаються досить планомірно, цікавість істориків до вивчення колективізації в середовищі етнічних меншин УСРР в цілому є не такою виразною. За винятком праць Б.В. Чирка²², підготованих автором як особисто, так і в співавторстві з іншими дослідниками, в сучасній історіографії відсутні роботи з проблематики.

Колективізація в зображенні Б. Чирка – страшна трагедія селянства етнічних меншин, економічне й політичне підґрунтя голодомору 1932-1933 рр., захід, що перекреслив не безсумнівні, проте відсутні позитивні результати політики коренізації стосовно етнічних меншостей в УСРР.

Підсумовуючи здійснене в монографії “Національні меншини в Україні (20 - 30 роки ХХ століття)” дослідження, Б. Чирко зауважив, що “усереднений принцип функціонування соціально-економічної системи передбачав уніфікацію та суцільну денаціоналізацію господарсько-виробничих процесів”.²³ Основний зміст соціально-економічної політики більшовиків щодо етнічних меншин дослідник визначив як цілеспрямоване руйнування їхньої традиційної господарської діяльності та соціальної структури. Впровадження колгоспного ладу у викладенні Б.Чирка стало логічним продовженням соціально-економічної стратегії уряду УСРР, що визначило трагічну долю всіх народів країни.

Не маючи принципових зауважень до висновків провідного дослідника історії національних меншин у міжвоєнний період, спробуємо піти трохи далі у висвітленні особливостей колективізації в середовищі етнічних меншин та її впливу на їхній етногенез.

Цьому має сприяти, по-перше, фактографічне заповнення й складання картини суцільної колективізації як загальнореспубліканського соціально-економічного заходу. По-друге, слід з'ясувати вплив колективізації на стан продуктивних сил нацменівського села. Врешті, з'ясувавши і перше і друге, слід задатися питанням: "Чи мала майбутнє підтримка традиційної господарської діяльності етносів України? Яким чином позначалася на розвиткові сільського господарства республіки загальносвітова тенденція економічної уніфікації? Чи відповідало збереження дрібнонадільного індивідуального селянського господарства інтересам і змісту господарського розвитку УСРР у складі СРСР?"

У пропонованій публікації ми намагатимемося скласти загальну картину здійснення суцільної колективізації в неукраїнському селі, визначити особливості її перебігу в окремих етнічних громадах та вплив регіонального фактору на характер цього карколомного заходу, з'ясувати місце політики не лише в політичній, соціально-економічній, а й етнонаціональній історії України. Вирішенню поставлених завдань має сприяти залучення широкого кола раніше не використовуваних істориками архівних джерел з документальних зібрань ЦДАВО та ЦДАГО України.

Усуспільнення засобів виробництва в сільськогосподарському секторі було, як відомо, складовою ленінського плану побудови соціалізму в Країні Рад. Перший "революційний наступ" на сільського приватника в 1917 – 1921 рр. ледь не коштував більшовикам влади і викликав глибоку економічну кризу в країні, 9/10 населення якої було селянським. Протягом непу ідея невідворотності, історичної визначеності об'єднання одноосібного селянства штучно насаджувалася й поширювалася в усіх кутках багатонаціональної країни. Комуни, як прототип майбутнього суспільного устрою, створювалися повсюдно в республіці, хоча й залишалися екзотичним паростком "ідеального ладу", який не приживався на родючому українському ґрунті. Державна підтримка інших, як вважалося на той час, нижчих форм кооперативного руху (сільськогосподарської та споживчо-кредитної кооперації) в умовах аграрного перенаселення УСРР та пересічної дрібнонадільності селянства перетворювала кооперацію на єдиний вихід з замкненого кола хронічних господарських проблем екстенсивного типу господарювання. Сільськогосподарська та споживча кооперація на кінець 20-х рр. досить глибоко вкорінилася в господарське життя низки етнічних меншин УСРР. Найвищі показники кооперування відзначалися в середовищі німців та чехів. Не останню

роль у широкому кооперуванні німців, на нашу думку, відіграла та обставина, що на перших порах кооперативний рух у німецькому селі відбувався в найбільш зрозумілій формі – національних кооперативних союзах. Однопорядкові причини визначали й високий рівень кооперування євреїв, тим більше, що державне й міжнародне сприяння аграризації забезпечували нечуваний рівень кредитування переселенських колективів. У 1927 р. 240 сільськогосподарських кооперативних товариств охоплювали 18,5 тис. єврейських колоністів Правобережжя й Степу, які обробляли 30 тис. га землі.²⁴ Вже в жовтні 1928 р. єврейські переселенці були кооперовані на 90% у той час, як рівень кооперації серед українських селян становив 35%.²⁵

Кооперація, як виробничий і суспільний рух селянства, мала виразну соціальну та економічну підоснову в середовищі усіх етносів УСРР. Проте функції, переважаючі форми та завдання кооперативів, створених представниками окремих етносів, дещо розрізнялися. Для меншин з недостатніми нормами землекористування вона була єдиним шляхом порятунку від економічного розорення. Для етногосподарської групи колишніх колоністів вона була спроможною вирішувати декілька проблем: забезпечувати необхідний товарообмін між містом і селом в умовах дефіциту товарів народного вжитку; суттєво зменшувати податковий тиск на індивідуальні селянські господарства; фінансово забезпечувати задоволення етнокультурних запитів громад.

Втім, майже десять років наполегливої роботи уряду по розвитку кооперації ледь відчутно наблизили його до основоположної мети. Визначні на той час показники кооперування виробників сільськогосподарської продукції не задовольняли режим з тієї простої причини, що об'єднували виробника в процесах збуту продукції та отримання кредитів у той час, як метою більшовиків було усупільнення засобів виробництва та створення великих сільськогосподарських підприємств, які б гарантували економічну незалежність диктатури.

Незначна частка власне соціалістичного сектору в сільському господарстві була найбільш проблемною внутрішньої політики більшовиків протягом непу, причому крайній радикалізм у цьому питанні відзначався не лише в колах вищого партійно-радянського керівництва, а й у середовищі місцевих працівників. Часто місцевих керівників цікавив не господарський розвиток як такий, а господарський прогрес у соціалістичних формах. У протоколі з'їзду рад Ялтинського району від 3 грудня 1924 р. в постановках

на доповідь про діяльність РВКу знаходимо таку ухвалу: "Вважаючи підйом сільського господарства правильним лише шляхом колективізації, РВКу звернути особливу увагу на колективізацію населення".²⁶

Думка про те, що загальне усупільнення сільськогосподарського виробника є лише справою часу набула на кінець 20-х рр. найширшого розповсюдження і відчутно нервувала селянина, що разом із підсиленням податкового тиску і ужорсточенням селянської політики (зокрема в питаннях землекористування) спричинило різкий спад його виробничої активності. Водночас уряд був кровно зацікавлений у збільшенні обсягів виробництва збіжжя, що на той час забезпечувало не лише внутрішні потреби держави, але й було майже єдиним джерелом валютних надходжень.

У звітних матеріалах уряду XI з'їздові рад УСРР, виданих 1929 р., ще йдеться про добровільність як основний принцип у кооперативному будівництві, але й підкреслюється, що капіталістичні елементи становлять основну небезпеку у подальшому економічному зміцненні радянської влади. Відповідно формулювалася й основна мета внутрішньої політики на 1929 р. – "... реконструкція й розгортання соціалістичного будівництва проти капіталістичних процесів в сільському господарстві, сприяння елементам соціалістичним і організація таких матеріальних і законодавчих чинників, що допомагали б трудящим, на базі власної зацікавленості, розірвати пута капіталістичних дрібно-буржуазних процесів, що ще лишаються на селі і заважають інтенсивному розвитку сільського господарства".²⁷

Відомо, що доля селян вирішувалася не в столиці радянської України. Багатонаціональне українське селянство було захоплене зненацька раптовим переходом уряду до суцільної колективізації і перебувало в цілковитій розгубленості та безпорадності перед нечуваним за цинічністю натиском на останній оплот дрібнобуржуазності на селі.

5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про темпи колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву", згідно з якою суцільна колективізація на Україні мала бути здійснена восени 1931 р. – навесні 1932 р. Республіканське партійне керівництво невдовзі висловилося за прискорення темпів колективізації. Так у виступі С.В. Косіора (4.02.1930 р.) "Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії" та інструктивному листі ЦК КП(б)У (24.02.1930 р.)²⁸ було поставлено завдання завершити суцільну

колективізацію на Україні протягом 1930 р., а в Степу – протягом весняної посівної кампанії.

Зазначені документи стали основою вироблення тактики на місцях. У тезах Маріупольського окрземвідділу “Про стан сільського господарства грецького населення й перспективи його розвитку в п’ятирічному плані соціалістичного будівництва” підкреслювалося: “Бурхливе зростання та розвиток сільського господарства загалом і грецького, зокрема, ...можливі лише на базі виробничої зорганізованості наймитів і незаможницько-середняцьких мас від вищих і до найпростіших її форм на соціалістичній основі”.²⁹ В місцевій пресі широко пропагувалися ідеї про перетворення Сталінської та Маріупольської округ на “показове суцільне соціалістичне господарство”.³⁰

Перебіг і темпи колективізації грецьких селищ були конкретизовані в “Договорі соціалістичного змагання між трудящими греками-еллінами Сталінської та Маріупольської округ” (2.12.1929 р.). Перший пункт договору передбачав здійснення суцільної колективізації незаможницько-середняцьких господарств уже 1930 р.³¹ Такого роду угоди були укладені й між національними грецькими районами. Так, скажімо, Мангуський район Маріупольського округу та Великоянісольський – Сталінського зобов’язалися досягти 70% колективізації вже до 15 липня 1930 р.³² Отже, вже наприкінці 1929 р. (за два місяці до офіційних наказів) було поставлене завдання суцільної колективізації грецьких сіл протягом весняної посівної кампанії³³.

Важливо зауважити, що згадані документи, характеризуючи економічне життя в селах Приазов’я, видавали бажане за дійсне. В них, зокрема, зазначалося, що греки свідомо пристали до ідей колективного ведення господарства і передують у колгоспному будівництві. На Маріупольщині грецькі колгоспи дійсно набули досить широкого розповсюдження, вони становили 29,5% колективних об’єднань округу, в той час як питома вага греків у його населенні дорівнювала 18%. Проте ці показники, як на наш погляд, говорили скоріше не про підготовленість ґрунту для суцільної колективізації в грецьких селах, а про незначне розповсюдження кооперації по селах інших етнічних груп. У більшості великих грецьких селищ (Малий Янісоль, Чердакли, Сартана, Стара Карань та ін.) колективізаційний рух тільки-но зароджувався, а по інших - виробничий кооперативний сектор посідав скромне місце.

За таких умов на початку 1930 р. в грецьких селах України розпочався 1-й етап суцільної колективізації. До березня 1930 р. у низці сіл вона досягла 80%. Про її форми та темпи можна судити за прикладом с. Урзуф (Мангуський район). Наприкінці 1929 р. тут існувало 13 колективних об'єднань, що охоплювали близько 30% господарств³⁴. Протягом січня було колективізовано 93% господарств,³⁵ і створено 2 артіль та комуну. 2 березня 1930 р. було проведено реорганізацію артілей у комуну й об'єднання їх у єдину "комуну-село Спартак", що вмістила всі 468 господарств ради.

На великих обертах відбувалася колективізація менонітських колоній. На початку 1930 р. було колективізовано вже 60% господарств хортицьких і 75% молочанських колоністів.³⁶ Натиск колективізації спричинив різке зростання еміграційних настроїв, перш за все в середовищі німецької діаспори. Наприкінці 1929 р. 13-15 тис. німецьких біженців з усіх регіонів СРСР обложили іноземні представництва в Москві, благаючи їх сприяти виїзду з радянської країни. В 1929 – 1930 рр. під час так званих "московських подій" емігрувало 6,5 тис. німців, з них 4 тис. менонітів, інші 13-15 тис. осіб (10-11 тис. менонітів) примусово інтерновані на місця попереднього проживання.³⁷

Штурмівщина і силовий тиск, примусова комунізація нацменівських селищ, здійснювані відповідно до плану створення в національних районах "суцільної комуну", стали причиною глибокої соціально-економічної кризи. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. 12 березня 1930 р. в с. Широке (Хортицький район) 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувався під гаслом ліквідації ТСОЗів.³⁸ Найбільшого розмаху набули селянські виступи в місцях розселення польської меншини. В с. Козлові Шаргородського району після несправедливого обкладення в п'ятикратному розмірі селянина-середняка жінки стали на захист скривдженої родини, вимагаючи від ревізійної комісії припинення безчинств. Селянський сход с. Вишнепіль Бердичівської округи вимагав припинити насильницьку колективізацію і, фактично, засудив бандитські методи її запровадження.³⁹ Виступи під гаслом "Геть колективізацію і радянську владу" відбулися в Тульчинській, Кам'янець-Подільській, Могилів-Подільській та інших округах, більшість з них було придушено силою.⁴⁰

Неминучий соціальний вибух у нацменівських селах випередила березнева лібералізація щодо колгоспного будівництва. Після

оприлюднення 2 березня 1930 р. статті Й.В. Сталіна “Запаморочення від успіхів” розвал колгоспів етнічних меншин пішов так само швидко, як перед тим відбувалось їхнє утворення. Вже на 18 березня в тому ж Урзуфі вийшли з комуни і розібрали усупільнений реманент 218 господарств. Перетворення комуни на артіль не зупинило її розвалу. 30 березня одноосібними стали ще 74 господарства. В результаті в артілі залишилося 121 господарство (21,2% господарств сільради), що було на 8,8% менше рівня кооперування в селищі наприкінці 1929 р.

Перший етап колективізації, що завершився до травня 1930 р. провалом, показав, що нацменівське село, як і Україна загалом, не було готове до подібної “соціалістичної перебудови сільського господарства”. Зустрівши запеклий опір селянства, уряд змушений був відступити. Проте це був лише тимчасовий маневр, і певна лібералізація в питаннях колгоспного будівництва, що мала місце влітку 1930 р. та була спрямована не на створення нових колгоспів, а на збереження тих, що лишилися, теж була тимчасовою.

У директивному листі ЦК ВКП(б) “Про колективізацію” (вересень 1930 р.), а пізніше на пленумі ЦК КП(б)У (9-13 грудня 1930 р.) йшлося про необхідність відновлення суцільної колективізації⁴¹. Об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (17-21 грудня 1930 р.) поставив завдання усупільнення в 1931 р. не менш як 80% господарств степової смуги України.

В грецьких селах відновлення колективізації почалося в жовтні 1930 р. Так, у Сартанському районі на 1 жовтня 1930 р. колективний сектор становив 36%, а 20 жовтня - вже 46,9%⁴². В середньому ж на 1 листопада 1930 р. в грецьких селах було колективізовано 36,7% господарств і 36,1% землі. По окремих районах рівень колективізації селянських господарств був таким: Старокаранський - 25,3%, Мангуський - 30,4, Сартанський - 37,2, Великоянісольський - 37,2%⁴³.

Цікавий фактичний матеріал про те, яким чином відбувалися нові перетворення на селі, містять документи Сартанського райпарткому за 1930 р. Вони наочно доводять, що основною метою колективізації села було забезпечення регулярного гарантованого надходження сільськогосподарської продукції без залежності від ставлення селянства до заходів влади (планові рознарядки на здавання сільгосппродукції таким чином замінили практикований раніше товарообмін між містом і селом, перемістивши його в площину примусового вилучення сільськогос-

подарського продукту). Якщо індивідуальні господарства саботували хлібозаготівлі, то колективний сектор Сартанського району на 1 листопада 1930 р. виконав план по хлібозаготівлях на 67,9%, продовольчих культурах - 54,2%, фуражу - 129,4% (взимку через його нестачу масово гинула худоба. - Авт.)⁴⁴ Що ж до індивідуального сектора, то держава "заохочувала" його до виробництва методом економічного розорення (через так зване оподаткування "до двору") чи залякування (виселення селян та розпродаж їхніх господарств). Типовою є постанова Пленуму Сартанського райпарткому від 12-13 грудня 1930 р.: "Враховуючи, що з усіх доведених до двору 147 господарств продано лише 43, пленум пропонує в 24 годинний термін продати всі явно куркульські господарства, що не виконали твердих завдань"⁴⁵.

Результати осінньої колективізаційної кампанії в селах етнічних меншостей були підсумовані II Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.). У резолюції "Про колективізацію сільського господарства серед національних меншин" зазначалося: "Перший рік суцільної колективізації наочно довів вигоди й переваги колективної праці, що позначилося на збільшенні посівних площ, більш високих урожаях та більшій прибутковості колгоспників перед індивідуальним господарством, в розвитку механізації (МТС) і господарського розвитку колгоспів"⁴⁶. Підкреслювалася також необхідність до весни 1931 р. в основному "...завершити колективізацію більшості нацрайонів, особливо в тих, де будуються і вже є МТС"⁴⁷.

За відомостями наради темпи колективізації в національних районах перевищували середньоукраїнські. Так, у єврейському Калініндорфському районі на той час було колективізовано 83,3% господарств, болгарському Благоевському – 51%, у німецьких Молочанському й Спартаківському – 73%.⁴⁸ Надшвидкі темпи колективізації пояснювалися перш за те тією обставиною, що переважна більшість національних районів розміщувалася в Степу. Незначне зростання колективного сектору господарювання в польському національному районі доповідач від ЦКНМ А. Глинський пояснював розповсюдженням в місцях мешкання поляків "...суцільної хутірської системи й величезної "мозаїчності" ґрунтів"⁴⁹, що з технічної точки зору ускладнювало усупільнення господарств, а особливо – земельних ділянок. На 1 листопада 1930 р. було усупільнено лише 10% площ району. Водночас, очевидно, що не лише поляки пасли задніх в процесі переведення сільського господарства на соціалістичні рейки.

Вражають відомості про стан колективізації в російських районах (див.: Табл.1, 2.), що спростовували гегемоністські силкування партії.

За непослідовною та агресивною доповіддю ЦКНМ проглядає цілковита розгубленість її працівників, що намагалися підлаштувати реальні показники господарського хаосу та економічної катастрофи, що насувалася на охоплене колективізацією село України. За презентованою нарадою переможною ходою колективізації приховувалася страшна правда наруги над селянством. З виступів на нараді видно, що жодну з національних груп на той час не обминула страшна переробка суспільства.

Нарада засвідчила бурхливе зростання колективного сектору в сільському господарстві національних районів протягом 1930 р., водночас не розкриваючи причин і методів досягнення цього зростання. В Таблиці 1 наведені кількісні характеристики зростання колгоспів в нацмен районах протягом 1928 – 1930 рр.⁵⁰

Таблиця 1.

Колгоспи	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Єврейські	24	81	94
Німецькі	10	65	119
Російські	7	41	73
Польські	-	6	21
Грецькі	8	14	48
Молдавські	3	3	15
Циганські	1	-	-
Чеські	-	-	1
Албанські	-	-	1

Більш цікаві відомості про стан колективізації по національних районах знаходимо в доповіді Григор`єва “Про колективізацію сільського господарства в середовищі національних меншин”, в якій зокрема наводиться така статистика щодо якісних характеристик новостворених колгоспів:

Таблиця 2.

Нацрайони	Кількість р-нів	Кількість господарств (тис.)	Рівень колективізації господарств (%)	Ріглі в районах (тис. га)	Колективізовано ріглі (%)
Російські		86,1	23,3	477,5	33,3
Німецькі		32,8	49,0	357,6	57,4
Грецькі		12,8	36,7	120,2	36,1
Єврейські		8,8	59,1	93,7	65,7
Польські		9,0	6,7	31,7	10,1

З таблиці видно, що колективізація досить швидко просувалася в середовищі селянських за своїм складом етнічних меншин (колишніх колоністів) в той час, як малоземельне польське й російське селянство практично залишалось осторонь колективізації. Григор`єв пояснював цю обставину, по-перше, розташуванням російських* і польського районів у лісостеповій смузі; по-друге, з урахуванням значних коливань показників колективізації по етнічних групах і регіонах – поганою роботою місцевих органів влади. Не акцентуючи уваги на непоказних даних (так, скажімо, рівень колективізації у Вільшанському болгарському національному районі становив 10%, німецькому Пулинському – 13%), Григор`єв зокрема зробив загальний висновок: “Вся справа саме в нашій роботі, в якості роботи, в класовій політиці. Вона повинна наситити й просякнути всю якість роботи і якщо ця умова виконана, тоді ніяких особливих умов для розвитку колективізації по нацрайонах не може бути й життя це підтверджує... Ми маємо загальну шеренгу і жодного відставання немає.”⁵¹

Підтасовка елементарних статистичних відомостей була викликана небажанням і страхом визнати хибність нового курсу соціально-економічної політики на селі. Друга Всеукраїнська

* Що не відповідало дійсності, адже в лісостеповій смузі розміщувалися лише два російських національних району.

нарада по роботі серед національних меншин засвідчила, що серед людей, які за родом своєї діяльності на той час опікувалися проблемами захисту прав національних меншин, був уже сформований згуртований осередок, цілковито заангажований більшовицьким керівництвом, не здатний по-справжньому формулювати й відстоювати інтереси етнічних меншин, зокрема селянства. Якщо, до початку суцільної колективізації розроблялися конкретизовані перспективні плани господарської роботи в середовищі етнічних меншин, то тепер вирази “колективізація” та “робота по покращенню економічного становища національних меншин” розглядалися як синонімічні.

Рішення наради, що свідомо ігнорували викликані колективізацією проблеми, надали могутнього імпульсу здійсненню цієї державної політики в грецьких національних районах і радах. Вже на 5 лютого 1931 р. по грецьких селах було усупільнено в середньому 70,5% господарств і 66,7% землі⁵². (Мангуський район – 75,7%, Сартанський – 71,8, Великоянисольський – 68% господарств). Таким чином, рівень колективізації весни 1930 р. було відновлено.

Колективізаційна кампанія осені 1930 - весни 1931 р. якісно відрізнялася від її першого етапу. Темпи колективізації на цьому етапі були високими,⁵³ але нижчими за рівень 1930 р., що видно з Таблиці 3.

ТАБЛИЦЯ 3.

Динаміка колективізації в Сартанському районі⁵⁴

	Всього	Комун	Артлілей	госп-в %	землі %
1.12.1930 р.	35	2	33	50	52
1.01.1931 р.	38	2	36	59,1	59,9
1.02.1931 р.	37	2	35	63,2	65,1
1.04.1931 р.	32	2	30	76,3	67
20.05.1931 р.	32	2	30	80,7	83,3

Таблиця відображає основні характеристики третього етапу колективізації південноукраїнських селищ. Кооперування відбувалося на базі форм, що виникли ще 1930 р. Превалювання сільгоспартілей знаменувало відмову від політики «комунізації».

1931 р. артіль об'єднували 89,2% колективізованих господарств, на одну артіль у середньому припадало 51 господарство та 754 га. землі*. До комун увійшло лише 10,8% господарств. Пересічно на одну комуну припадало 122 господарства та 1383 га. землі⁵⁵. Цікавим є й те, що таблиця відбиває відносну соціальну однорідність грецького села на момент перетворень 1931 р., що проявляється у несуттєвості коливань питомої ваги кооперованих господарств та усупільненої землі, що наводить на цікаві й сумні роздуми стосовно справедливості політики розкуркулення, яка саме в той час набула значного розмаху. Очевидно також, що вже наприкінці 1931 р. в Сартанському національному районі було здійснено суцільну колективізацію. В цілому означені тенденції можна назвати типовими для характеристики становища села колишніх колоністів в УСРР під час завершення їхньої суцільної колективізації.

Не зважаючи на протидію значної частини селянства, тиск та репресії робили свою справу – кількість соціалістичних колективних господарств зростала неймовірно швидкими темпами. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру в Україні (за станом на грудень 1931 р.) в місцях компактного проживання національних меншин було 2 322 колгоспи, які об'єднували 171 455 господарств (з яких: 898 російських колгоспів (78 450 господарств); 629 німецьких (40 215); 325 єврейських (19 338); 225 польських (10 145); 107 молдавських (10 033); 81 болгарський (7 523); 38 грецьких (4 375); 15 чеських (1 212); 2 циганських (48); 1 вірменський (35) та 1 шведський (85)).⁵⁶ З них понад півтори тисячі були розташовані в національних районах. На 10 травня 1931 р. у болгарських районах було 210 колективних господарств, 147 - у грецьких, 236 - у єврейських, 695 - у російських, 390 - у німецьких, 49 – у польському.⁵⁷

За даними оргсектору Наркомату землеробства УСРР рівень колективізації у національних районах був дещо вищим, ніж у середньому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні на 20 березня 1931 р. було колективізовано 54,7% господарств та 58,8% орної землі, то в національних районах відповідно 58,8% та 68,3 %.⁵⁸ Вже через два місяці (на 10 травня 1931 р.) середній рівень колективізації у національних районах досяг 71,7% господарств та 77,9% ріллі. В єврейських районах відповідно

*Протягом лютого 1932 р. у грецьких селах було здійснено "укрупнення" колгоспів. 38 реорганізованих колгоспів у середньому об'єднали по 116 господарств. - Див.: ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.551, арк.26.

95,0% та 94,6%, болгарських - 78,5% та 77,7%, грецьких - 74,2% та 76,8%, німецьких - 71,7% та 77,9%. Певним контрастом був Пулинський німецький район, стан колективізації в якому дорівнював 27,6% по господарствах та 50,9% по землі.⁵⁹ У російських національних районах щабель колективізації (на 20 березня 1931 р.) був нижчим, ніж у середньому по республіці - 49,4% господарств та 55,8% орної землі.⁶⁰ У травні ці показники стали вищими за середньо-українські - 63,6% та 70,0%, проте по окремих районах рівень колективізації суттєво коливався. Так, в Олексіївському районі на 10 травня 1931 р. було колективізовано 90,4% та 93,6% орної землі, а в Путивльському - 31,2 %.⁶¹

При доволі значних середніх показниках колективізації по грецьких районах, зокрема Сартанському (80,7%), існували різкі коливання рівня колективізації по окремих селах. Так на 20 травня 1932 р. у Македонівці було колективізовано 98,9% господарств, а в районному центрі – лише 58%. До колгоспів тут вступали, рятуючись від податкового тиску, головним чином середняки, а бідняцькі господарства, звільнені від податків, лишалися одноосібними і жили за рахунок продажу сільгосппродуктів (молока та овочів) у Маріуполі. Подібну картину знаходимо і по інших грецьких районах. Так, у липні 1931 р. у Мангуському районі було усупільнено 79,7% господарств, 77,6% землі. По окремих селах рівень колективізації різко коливався: Старий Крим 83,3%, Урзуф 85,7%, Ялта 94%. До осені 1931 р. колективний сектор об'єднав майже всі господарства грецьких селищ (так, скажімо, в Сартанському районі було усупільнено 98% господарств)⁶².

В квітні 1931 р. рівень колективізації в Молочанському (німецькому) районі сягнув 95%.⁶³ Отже, стрімке кількісне зростання колективізації було явищем, типовим для всіх національних районів УСРР і красномовно свідчило про штучність цієї політики.

Протягом здійснення суцільної колективізації в суспільній свідомості послідовно насаджувалася думка, що національні райони саме тому йдуть в першій шерензі колгоспного будівництва, що правильне здійснення ленінської національної політики викликало їхню швидку радянізацію та розширення соціальної бази соціалістичних ідей в нацменселі. Сьогодні вже, здається, прийшов час остаточно розвіяти облудні концепції тогочасних урядовців та господарників, використовуючи їхні ж матеріали. Напрочуд змістовним є зведення (№ 57) групи

інформації Оргсектору НКЗС на чолі з Левіним “Колгоспний рух у нацрайонах”, датоване 5 квітня 1931 р. Аналізуючи відомості про поступ колективізації в 25 національних районах, група зробила наступні висновки. *Висновок перший*: рівень колективізації по нацрайонах більший за пересічно українські показники. На 21 березня 1931 р. по Україні було колективізовано 54,7% господарств та 58,7% ріллі, а по нацрайонах 58,8% господарств і 68,9% землі селянського користування. *Висновок другий*: “Цілком протилежна картина з співвідношенням рівня колективізації у рямцях окремих природно-економічних районів: рівень колективізації національних районів у межах окремих природно-економічних районів нижчий, ніж пересічно український”.⁶⁴ На підтвердження висновку наводилася відповідна статистика.

Таблиця 4.

**Рівень колективізації в УСРР
по окремих природно-економічних районах
(на 21.03.1931 р.)**

Природно-економічні райони	Колективізовано господарств (%)		Колективізовано землі (%)	
	Всі райони	Національні райони	Всі райони	Національні райони
Степ	78,5	75,2	77,9	77,9
Лівобережжя	53,7	47,2	51,3	48,9
Полісся	23,1	19,4	21,6	19,4
Україна	54,7	58,8	58,8	68,3

Третій висновок: останніми місяцями “...темпи зростання колгоспного сектору в національних районах відстають від пересічно-українських темпів як в цілому по всіх районах, так і в межах окремих природно-економічних районів, за винятком Лівобережжя...”⁶⁵

Таблиця 5.

**Темпи зростання колективізації в УСРР
з 30.01. по 20.03.1931 р.**

райони	Збільшення частки колективізованих господарств (%)		Збільшення частки колективізованої ріллі (%)	
	В цілому	По нац. районах	В цілому	По нац. районах
Степ	17,6	14,8	16,3	12,3
Лівобережжя	19,3	20,3	15,2	18,2
Полісся	7,6	5,2	6,1	4,3
Україна	15,5	14,4	14,1	12,4

У четвертому висновку група відзначила цілковиту нерівномірність колективізації окремих етнічних меншин.

Таблиця 6.

**Рівень колективізації етнічних меншин УСРР
(на 20 березня 1931 р.)**

	Кількість районів	Колективізовано господарств		Колективізовано землі	
		Абсолютно	У %	Абсолютно (тис. га)	У %
Поляки	1	1462	16,8	5,2	16,2
Росіяни	8	40 254	49,4	262,6	55,8
Греки	3	3 814	70,5	88,3	66,7
Болгари	3	11 076	73,9	105,4	71,9
Німці	7	23 240	77,0	281,1	81,1
Євреї	3	6 896	86,5	116,3	90,4
Разом	25	91 742	58,8	858,9	68,3

П'ятий висновок групи стосувався характеристик переважаючих форм усупільнення в національних районах і констатував "... відставання якісних показників колгоспного руху по нацменрайонах від пересічно-українських показників"⁶⁶, що виявилось в меншій

питомій вазі артілі порівняно з іншими формами колгоспів. В той час як в середньому по УСРР артіль обіймала 83,2% колгоспів, по нацрайонах – 77,1%. Колгоспи етнічних меншин були також пересічно менш чисельними за кількістю членів. Якщо середньо-статистичний колгосп на той час складала 83 господарства, то в нацменрайонах – лише 58, при значно вищій забезпеченості землею – 10 га⁶⁷ на одне колективізоване господарство проти 6 га на колективізоване господарство в середньому по УСРР.

Отже, з цитованого документу, видно, що національні райони насправді не були в авангарді колективізаційного руху, як зауважувалося в низці урядових заяв. Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, або 76% від загальної кількості) – регіоні першочергової колективізації, дала змогу урядовим установам маніпулювати цифрами колективізації, особливо з єврейських районів, і підносити їх на знаменах колективізації як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому ці явні невідповідності, як і переважна більшість інших висновків аналітиків щодо колективізації селянства нацменшин, свідомо перекручувалися чи замовчувалися аби спотворити й міфізувати обставини запровадження суцільної колективізації в нацменселі. Згаданий документ свідчить, що вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан справ і руйнівний вплив колективізації на виробничі сили села.

Протягом 1931 р. місцеві органи влади доклали неймовірних зусиль для пришвидшення колективізації національних районів Правобережжя. Вже на 1 травня 1931 р. у 9 польських сільрадах Волочиського району було колективізовано 78,2% бідняцько-середняцьких господарств.⁶⁸ Разом з тим, не зважаючи на надзвичайний силовий адміністративний і економічний тиск, малоземельне польське селянство продовжувало відчайдушно пручатися. Скликаний у червні 1931 р. в Житомирі Всеукраїнський зліт представників польських колгоспів констатував, що польські села залишалися відстаючими в шерензі переможної ходи колективізації по Україні. В той час, як рівень колективізації по Україні пересічно становив 70%, в польському національному районі вона дорівнювала лише 25%.⁶⁹ На серпень 1931 р. Мархлевський район було колективізовано на 26%. Звіти ЦК КП(б)У зауважували, що в польських селах відсоток колективізації коливався від 2 до 27. Село М. Радовище Заславського району

повністю саботувало колективізацію.⁷⁰ Наприкінці 1933 р. рівень колективізації в польському районі дотягся до 32%.

В запеклому опорі польського селянства колективізації закладалася підоснова подальшої конфронтації уряду та польської меншини. Якщо на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин відставання польського села від загальної ходи колективізації пояснювалося поширенням в ньому хутірської системи господарювання, то з 1931 р. послідовно насаджується думка про куркульсько-клерикальний антирадянський заклот польської меншини. Згодом же на XIV з'їзді М.С. Хрущов, вже після здійснення депортації польського та німецького селянства, підсумував аналіз причин гальмування колективізації наступним чином: "Труднощі, які пережила Україна при колективізації були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів".⁷¹

Наведені слова втратили свою достовірність вже при їхньому виголошенні. Проте й досі дивує, що польські й німецькі селяни Правобережжя змогли так довго й доволі ефективно опиратися колективізації, не маючи для цього спеціальних організацій, будучи політично й територіально розосередженими. Звичайно, господарські особливості польського й німецького селянства Правобережжя відіграли непересічну роль в гальмуванні колективізації в регіоні, проте вони з часом доволі швидко усувалися режимом в ході ліквідації хутірської системи землекористування, отже, не були вирішальними. На прикладі поляків і німців Правобережжя, на нашу думку, доволі чітко проявилася тенденція, що проявлялася в середовищі усіх етносів України (в тому числі й українців), проте значно менш рельєфно. Сутність її полягала в наступному. Не зважаючи на те, що лейтмотивом колективізації було усупільнення перш за все бідняцько-середняцьких шарів, реально протягом 1931 – 1935 рр. першими до колгоспів вступали міцні середняки і так звані куркулі, адже

* Не випадково частка колективізованих господарств у 1930 – 1931 рр. як правило була меншою за відповідну частку усупільненої ріллі. Це означало, що господарі, які в той час вступали до колгоспів були переважно добре землезабезпеченими. На підтвердження думки можна навести факти з дисертації Н.В. Осташевої. За її даними, наприкінці 1928 – на початку 1930 рр. у менонітських колоніях помітно посилювався рух на створення заможними селянами невеликих (сімейного типу) колгоспів, що були єдиним шляхом порятунку останніх від господарського розорення. 1929 – 1930 рр. ці колгоспи були "очищені" від куркулів, а II Всеукраїнська нарада заохотила подальшу чистку колгоспів та їхніх

для них це було єдиним шляхом ухилення від репресій і надавало надію на порятунок. Бідне маломіцне селянство повсюди запекло опиралося колективізації і саме через свою бідність мало можливість ігнорувати агітацію та загрози місцевих урядовців. Отже, масова маломіцність селянства Правобережжя до певної міри гарантувала його від зарахування його до категорії куркулів і підкуркулів, а також відповідних репресій. Саме ця обставина⁷² розтягнула здійснення суцільної колективізації на Правобережжі більш як на п'ять років. Проте вона не захистила місцеве селянство від агресії уряду, що, будучи боляче вражений у своїх незадоволених амбіціях, необґрунтовано перевів пасивний опір селянства з соціальної площини до національної. Отже, не маючи мужності визнати, що колективізація докорінно суперечила господарським і суспільним інтересам бідного селянства, уряд перейшов до нападок на окремі етнічні групи селянства, кваліфікувавши їх як ворожі радянському ладу.

На середину 30-х рр. національні райони етнічних меншин стали районами майже стовідсоткової колективізації. Її рівень в Спартаківському, Калініндорфському й Високопольському районі дорівнював 100%, у Зельцьському, Карл-Лібкнехтівському, Ново-Златопольському – 99,2%, Сталіндорфському – 99,8%, Молочанському – 98,7%, Люксембурзькому – 95,7%, В. Янисольському – 95,5%, Коларівському – 97,8%, Вільшанському – 96%, Благоєвському – 94%. Лише два національні райони Пулинський та Мархлевський відставали. В них було колективізовано 61,3 та 69% господарств відповідно.⁷³ Суцільна колективізація селянства етнічних меншин України в цілому завершилася.

Одним з найважливіших питань стосовно колективізації є її вплив на стан продуктивних сил села. Розгляд основних господарських показників показує, що в нацменівських селах, як і всюди в Україні, результатом колективізації стала економічна криза, що поглиблювалася рік у рік. Через розпочате вже влітку 1929 р. масове забивання худоби її поголів'я 1930 р. у багатьох селах знизилося до рівня післявоєнних 1922-1923 рр. Так, наприклад, у с. Урзуф вже в 1930 р. залишилося 95% коней, 7,3% волів, 85% корів, 18% овець, 30,5% свиней від рівня 1929 р.⁷⁴ Весняна та осіння сівби 1930 р. практично були зірвані як

правильні у німецьких селищах. (Див.: *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр.. XX ст.): Дис... канд.. іст. н-к. – Дніпропетровськ, 1996. – Арк. 114-115.

малопродуктивними колгоспами, так і одноосібниками⁷⁵. В результаті селянство, незважаючи на врожайний рік, ледве забезпечило себе продовольством на зиму.

Недовиробництво сільськогосподарської продукції в 1930 р. вже взимку 1930 - навесні 1931 р. поставило селянство Степу перед серйозними продовольчими труднощами. Весняно-літні м'ясозаготівлі⁷⁶, що набули відверто реквізиційного характеру, вилучили значну частину необхідного самим селянам продукту. У низці селищ населення голодувало. 26 травня 1931 р. засідання членів правління сільськогосподарської артїлі ім. 238-го стрілецького полку (с. Чермалик) ухвалило: "Беручи до уваги, що ... значна частина членів голодує..., увійти з пропозицією до вище згадуваних органів про відпуск продовольства на 800 їдців, що становить **85% складу артїлі** [виділення - Авт.]"⁷⁷. При цьому зазначалося, що решта колгоспників була забезпечена продовольством на 3-4 дні. Становище індивідуального сектора також було досить складним.

Весна 1931 р. оголила проблеми, викликані відновленням форсованої колективізації. Сівба в черговий раз виявилася під загрозою зриву. Так, у Сартанському районі на 13 травня 1931 р. індивідуальні господарства виконали план сівби на 25,7%, а на 13.06. - 71,2%⁷⁸. Колгоспи не могли компенсувати недосів через кепську забезпеченість робочою худобою. Навесні 1931 р. в них відбулося масова пошесть коней через відсутність кормів⁷⁹ та необхідного нагляду за усупільненою худобою. В результаті у 1931 р. повсюди скоротилися посівні площі, що, зокрема, зазначив ІІ розширений пленум Сартанського райвиконкому (4.07.1931 р.).⁸⁰

Збиральна кампанія та хлібозаготівлі справдили побоювання місцевих органів влади стосовно труднощів з надходженням сільгосподатку (1931 р. виявився неврожайним). Незважаючи на високий рівень колективізації, заготівельні кампанії не виконувалися, хоча хліб вивозили "з-під молотарки". Знесилені весною 1931 р. колгоспи в низці місць приховували зерно. На Президії Сартанського РВК 13 серпня 1931 р. підкреслювалося: "Правління колгоспів виявляють настрої самозабезпечення та тільки лишки відвозять у хлібозаготівлю і не відчувають жодної відповідальності за виконання своїх планів. Урахування зерна по колгоспах абсолютно незадовільне, окремі колгоспи займаються розбазарюванням зерна"⁸¹. Як наслідок, на вересень в Ялті було виконано 7,1% виробничих завдань, Сартані – 9%, Урзуфі – 19,6%, Келерівці – 50%⁸². Одноосібники ж фактично саботували хлібозаготівлі, які

тривали і взимку 1931 р. Повідомлення про зрив хлібозаготівель не колективізованими господарствами зустрічаємо в матеріалах Сартанського РВК протягом усієї другої половини 1931 р. Наприкінці жовтня РВК констатував: "Поступлення по одноосібним господарствам і особливо по твердих завданнях, зовсім припинилося..."⁸³ За таких обставин увесь тягар хлібозаготівель був перекладений на колгоспний сектор. Достатньо сказати, що в артільях "Колос" та "Гігант" під час збиральної роботи тривала 20-22 години на добу, в артільях "Незаможник", "1-ше Травня", "Червоний Партизан" робочий день тривав в одну зміну 15-16 годин на добу⁸⁴. І хоча така практика популяризувалася як ударницька, неважко здогадатися, яких зусиль це коштувало селянству.

На нереальність планів по заготівлі хліба звертали, зокрема, увагу делегати пленуму Карл-Лібкнехтівського німецького національного району (серпень 1931 р.). Голова однієї з артілей заявив: "Вся пшениця, крім засівматеріалу, вивезена під хлібозаготівлю до одного фунту, все ж план далеко не виконаний, і нема ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай".⁸⁵

У тих умовах реалізація планів хлібозаготівель значила для селян неминучий голод. Перед тими, хто проживав у селах, що були занесені на «чорну дошку», і тому не міг деінде роздобути продукти харчування, постала загроза голодної смерті.

Навесні 1932 р. населення, вичерпавши свої продовольчі запаси, знову голодувало. Влітку голод дещо вщух, проте його наслідки були гнітючими. Виробничий потенціал селянства суттєво послабшав. У сукупності з відсутністю економічної зацікавленості в праці це вело до наростання кризових явищ у сільському господарстві. Створені «з-під палиці» колгоспи лише номінально були «показовими соціалістичними господарствами», а в дійсності прикривали відвертий саботаж селянства. Не стала винятком і артіль «Елленос» Чермалицької сільради. В жовтні 1930 р. бюро Сартанського РПК зазначало: "Артіль перебуває напередодні повного розвалу, що пояснюється проникненням до неї ворожого куркульського елемента з метою розвалу, через абсолютне не реагування на це голови артілі – комуніста "25-тисячника" Коров`яківського, більше того – вплив на нього куркульської частини колгоспників, пияцтво разом з останньою і наявність думки у самого Коров`яківського про те, що хліба більше немає, і про непосильність плану"⁸⁶.

Влітку 1932 р. стан грецьких колгоспів потрапив у коло “прискіпливої уваги” Донецького обласного відділу ДПУ УРСР, що констатував погрозливе становище “...в галузі виконання планів збиральної та хлібозаготівельної кампаній”⁸⁷. Зведення секретно-політичного відділення зафіксували картину економічного розвалу і занепаду по грецьких селах. Наведемо лише окремі його характеристики для Старокаранського району. В розпал збиральної (2 серпня 1932 р.) господарства району потерпали від нестачі сільськогосподарського реманенту та машин, у той час, як не відремонтованими стояли 175 тракторів МТС, решта машинного парку була полагодженою на 50%. Нестача механізмів негативно вплинула на ефективність праці. Робітники не ховаючись “воловодили”: на їжу витрачалось близько 40% робочого часу. Внаслідок цього у вказаний період план силосування по району було виконано на 3%, косовиці – 54,4, скиртування – 2, хлібозаготівлі – 2%⁸⁸.

Подібна картина мала місце й по інших грецьких районах. П.П. Любченко, відвідавши Малоляниську МТС Волноваського району, так відкликався про трактористів: “Більшій їх частині не можна довірити й череп’яного горщика, а їм довірили трактори ХТЗ”⁸⁹.

Абсолютна незацікавленість селянства в праці⁹⁰ й несприятливі кліматичні умови 1932 р. (врожай становив 1-2 центнери на га)⁹¹ викликали хронічне невиконання хлібозаготівель. З другого боку, вилучення продовольства, обсяги якого не враховували можливостей села в 1932 р., призвели до відновлення голодування в грецьких селах, як і загалом у Степу, вже наприкінці 1932 р.⁹² Село було просто не в змозі виконати планові хлібозаготівлі. Ухвалення 7 серпня 1932 р. постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств...» (широко відомої як «закон про п’ять колосків») опосередковано констатувало товарну неспроможність сільського господарства та легалізувало вилучення індивідуальних продовольчих запасів у селян. Так, скажімо, в середині грудня 1932 р. було запроваджено обшук у зернорадгоспі «Шахтар» (Старокерменчицький район), в результаті якого було відібрано «крадений хліб і сухофрукти»⁹³. Наступного дня робітники радгоспу згадували, що “бригада [обшуку] стала діяти неподобно. Вона почала здійснювати у всіх робітників та службовців радгоспу обшуки, забираючи поголовно увесь хліб, що у деяких був у незначній кількості... На ґрунті здійснених обшуків серед робітників почав було проявлятися воловодницький настрій. У конторі зібралось близько 40 чоловік робітників,

причому деякі плакали й кричали, що бригада повивертала пальці, пограбувала й навіть лунали вигуки: "Треба їх бити, як били євгенівці" (Навесні 1931 р. в с. Євгенівка відбулося селянське повстання. – Авт.)⁹⁴. Значного поширення набула кампанія по боротьбі з крадіжками хліба з полів («зрізанням колосків»).

Над нацменівським селом, як і всією Україною, нависла примара голоду. Однією з його суттєвих причин перш за все був стан колективізованих об'єднань. Матеріали, що ми ними розраховуємо, свідчать про їхню виробничу неспроможність. Селяни «воловодили», простодушно гадаючи, що змусять таким чином державу змінити селянську політику. Проте на той час режим вже остаточно вирішив долю найчисельнішого виробничого класу країни і навіть під загрозою голоду не збирався змінювати свого рішення. Переважна більшість місцевої й центральна партійна та радянська номенклатура стояла осторонь господарських проблем селянства, споглядаючи за його поступовим виснаженням. Протягом поступового визрівання голоду і під час голодомору вона замовчувала й перекручувала його причини, наслідки й розміри, з усіх трибун проголошуючи про зростання життєвого рівня колгоспного селянства. Про це, зокрема, йшлося й на другій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, і в низці статей і брошур її співробітників, що вийшли в світ в першій половині 30-х рр.⁹⁵ Так, наприклад, в статті Д. Маца засвідчувалося, що в розпал голодомору 1932 – 1933 рр. колгоспники національних районів отримали на трудовень від 1,5 до 17 кг. зерна.⁹⁶

Голодомор 1932 – 1933 рр. був жахливим проявом глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила УСРР внаслідок одержавлення засобів виробництва в усіх виробничих секторах. Вихід з неї у сільському господарстві розпочався на межі 1933 – 1934 рр. і пов'язаний з постановою ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., що змінила умови господарювання в колгоспах.

Здійснення суцільної колективізації вплинуло не лише на загальний стан продуктивних сил у сільськогосподарському секторі, а й докорінним чином змінила принципи організації виробничих процесів. Усуспільнення (вірніше, одержавлення) засобів виробництва і фактичне закріпачення селян у радгоспах і колгоспах наблизило країну впритул до омріяного більшовиками планового ведення господарства. Величезна країна відтепер організовано мала йти до спільної мети відповідно до розроблених для кожної окремої господарської структури чи території планів розвитку. Значна їхня частина повинна була не лише відчутно збільшити

вироблення продукції, а й часто докорінно змінити напрямок господарювання. Згідно з п'ятирічним планом розвитку сільського господарства в 1931/32 р., Наркомземом були розроблені перспективні плани для національних районів. Так, зокрема, колективізовані Сартанський і Мангуський райони надалі повинні були розвиватися як зерно-пшенично-соняшникові з молочним тваринництвом і свинарством⁹⁷. Відповідно до цих планів у грецьких районах зростала мережа МТС і спеціалізованих (техкультур, садово-городні, свинарські, зернові тощо) радгоспів⁹⁸. Держава стимулювала їхній розвиток за допомогою кредитів. Так, за перше півріччя 1931 р. Укрколгоспцентр надав Великояни-сольському району кредитів на суму 104 тис. крб., Мангуському - 38, Сартанському - 40 тис. крб.⁹⁹ Проте в цілому раціональні й перспективні ідеї спеціалізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва за умов суцільної колективізації суттєвого впливу на стан економіки не справляли.

ВРНГ УРСР на засіданні 5 липня 1931 р. ухвалила максимально сприяти розвитку місцевої промисловості в національних районах. Згідно з цим рішенням на початку 30-х років було розпочато кооперування кустарів. На 1 липня 1931 р. у грецьких районах існувало 5 артілей, а до 1 січня 1932 р. планувалося кооперування завершити¹⁰⁰. Слід зазначити, що воно здійснювалося так само, як і колективізація селян, і мало такі ж економічні наслідки. В 1932 р. при рівні кооперації 90% план випуску продукції було виконано на 45,5%, по кооперуванню – на 55,8, по капіталовкладенням – на 23,5%¹⁰¹.

Для кустарного виробництва в національних районах також було розроблено плани перспективного розвитку. Згідно з ними, передбачалося розвивати виробництво черепиці, обробку овчин, ремонт сільськогосподарського реманенту.

Висвітлюючи перебіг колективізації в селах етнічних меншин, важливо окремо зупинитися на викликаних нею змінах у соціальній структурі населення. Політика «витіснення й обмеження капіталістичних елементів», що була державним регулятором співвідношення соціальних груп селянства, вже наприкінці 20-х років привела до зменшення питомої ваги заможних селян. Колективізація, що мала чітко сформульовану доктрину «ліквідації куркуля, як класу» докорінно змінила структуру селянства. Вона не лише знищила найбільш міцні господарства та менш заможні, що їх підтримували (так званих «підкуркульників»), а й скасувала будь-який соціальний розподіл, зрівнявши всіх у межах

колективних об'єднань. Названа тенденція стала визначальною щодо соціальної побудови селянських етнічних груп. Колективізація спочатку критично пришвидшила нівелювання соціальних розбіжностей між соціальними шарами села, а згодом насильницькими методами забезпечила соціальну однорідність селянства, який з класу дрібних товаровиробників перетворився на клас найманих працівників, позбавлених засобів виробництва. Так, скажімо, в середовищі менонітського селянства на початку 1930 р. налічувалося 60% бідняцьких, 34% середняцьких і 6% заможних господарств.¹⁰² Бідняцько-середняцькі шари в Молочанському національному районі в той же час становили вже 96%, на куркулів припадало 4% селянських господарств.¹⁰³

Разом із тим, специфічні ознаки колоністського селянства (як то: загальна заможність, порівняно із середньоукраїнськими показниками, висока землезабезпеченість усіх груп селянства, більша розвиненість товарних відносин) визначили характер перебігу в його середовищі колективізаційних процесів. Колективізація стала відправною точкою вакханалії місцевих урядовців, яких дотепер стримувала політика коренізації, що вимагала урахування національної специфіки при запровадженні соціально-економічних заходів уряду. Надзвичайні темпи колективізації, ухвалені для степової смуги, у сукупності з названими господарськими особливостями колишніх колоністів перетворили її на колосальний за своєю руйнівною силою соціально-економічний переворот. За відомостями ЦКНМ наприкінці 1929 р., незважаючи на реальні господарські показники, 30 – 35% менонітських господарств розглядалися місцевим керівництвом як куркульські, для інших колоністів цей показник не був меншим за 1/5 частку селянства.¹⁰⁴

Як зауважувалося вище, суб'єктивізм місцевих виконавчих і податкових органів був причиною значного переоподаткування нацменівського села протягом усього непу. В обставинах суцільної колективізації господарські особливості колоністів у сукупності з радикальністю урядовців спричинили надзвичайну жорсткість у здійсненні політики в їхньому середовищі. Як згадував голова ДПУ УСРР В.А. Балицький, який відвідав на початку колективізації Одеську округу, німецькі села на той час вирізнялися з поміж українських і російських навіть своїм зовнішнім виглядом. "...Села – типові заможні німецькі колонії, з добрими будівлями, з великою кількістю худоби, інвентаря, з міцним куркулем і середняком, чисті й охайні. Взагалі середняк німецьких сіл – це по своїй міцності куркуль українського села".¹⁰⁵ Отже, головні

дійові особи, які запроваджували колективізацію в Україні, на той час вже не відрізняли куркуля (тобто, сільського експлуататора) від селянина, який завдяки власній праці мав міцне господарство, охайну й чисту оселю. Колективізація нищила на корінні селянський світ, прикриваючись гаслами соціальної справедливості, які не мали нічого спільного з тогочасною реальністю. Наприкінці 20-х рр. завдяки одержавленню земельних ресурсів, перепонам у використанні найманої праці та орендуванні земельних ділянок, прогресивному оподаткуванню куркуль вже практично не існував. В середовищі селянства залишалися лише відчутні градації внаслідок нагромадженого раніше нерухомого майна, господарських навичок і бажання працювати на землі. Отже, колективізація була спрямована на повторний після аграрної революції початку 20-х рр. перерозподіл рухомого та нерухомого майна й остаточне знищення в селянстві бажання одноосібно підвищувати рівень свого життя. Через те для етногосподарської групи колишніх колоністів колективізація перетворилася на господарську та соціальну катастрофу.

Ліквідація куркульства в грецьких селах набула форми національної трагедії. Протягом 1931 р. було розкуркулено й виселено не менше 1/10 частини населення. В 1930-1931 рр. майже така ж кількість господарств була розпродана за невиконання планів хлібозаготівель¹⁰⁶. Не обходилося й без явних перекручень: так, приміром, протягом 1932-1933 рр. у невеликому селищі Нова Каракуба секретар партосередку розкуркулив самих лише бідняцьких і середняцьких господарств 46¹⁰⁷. Певна частина селян була розорена внаслідок штрафувань за економічний саботаж, конфіскації земельних ділянок на користь колгоспів. Подібні функції виконували й так звані «кампанії мобілізації коштів».

Широкого розмаху набули відверто репресивні заходи: протягом 1930-1933 р. лише по Велико-Янисольському національному району було притягнуто до судової відповідальності 110 осіб, з них 6 – за статтею 54 (за контрреволюційну діяльність), 3 – засуджено до вищої міри покарання¹⁰⁸. В результаті, з урахуванням розкуркуленого й виселеного за межі України селянства, втрати трудових ресурсів у колоністських селах склали від 10 до 20% їхньої людності. Не дивно, що за таких обставин колективізація (особливо після притягнення до її здійснення «25-тисячників», які переважно були представниками

інших національностей) стала сприйматися не лише як антиселянська, а й як антиетнічна політика.

Стихійні акції непокори мали місце повсюди¹⁰⁹. Явний опір колективізації чинило й грецьке селянство. Збереження тісних родинних зв'язків¹¹⁰, релігійності, залишків докапіталістичних відносин і традицій, деяких елементів корпоративної замкненості сприяли формуванню тут, як і по селах інших етнічних меншостей, «єдиного фронту» опору, відновилися заклики до національного єднання. Перед загрозою колективізації в низці грецьких селищ дійсно відбулося об'єднання різних суспільних сил. Виявилось воно в гальмуванні рішень районних органів, поданні інформації, що не відповідала дійсності. Майже до осені 1931 р. у грецьких селах не було масових розкуркулень¹¹¹, а заможні селяни посідали почесне місце в колгоспах та їхніх правліннях.

Важливо зауважити, що вирішальним фактором у переборенні саботажу колективізації в селах етнічних меншин поряд із голодомором 1933 р. відіграло притягнення до колгоспного будівництва представників інших національностей – «25-тисячників». Саме з їхньою діяльністю пов'язані вирішальні успіхи в усупільненні господарств та землі. Варта уваги винахідливість держави, яка поставила собі на користь існування національних суперечностей, широко застосувала принцип «роз'єднуй і володарюй». Справді, хто б скоріше запроваджував драконівські державні ухвали, які під корінь різали село: пролетар із далекого міста та ще й іншої національності, чи місцевий селянин - «кров від крові» своєї землі, якому півсела доводилося ріднею? Звісно перший – «25-тисячник», що не знав ані традицій, ані особливостей життя народу. Іншим боком даного процесу була зростаюча незадоволеність національного села «прийшлими».

Тертя на національному ґрунті мали місце і в колгоспах, що, здавалося б, повинні були стати прикладом братерського співробітництва різних національностей. Не припинялася «гризня» поміж членами комуні «Іскра» (Сартанський район), до якої входили греки, українці і росіяни (переселенці з Самарська). Переселенці висловлювали своє незадоволення греками: «Ви, греки, не вмієте працювати, ледачі, працювати на вас не будемо». Місцеві жителі париували: «Приїхали кацапи з Росії на нашу землю». Після чергової суперечки комунари розподілилися на дві групи й улаштували «соцзмагання» на свій лад – за національностями¹¹².

Конфлікти у специфічному національному забарвленні відбувалися практично всюди. В комуні ім. Ілліча (Старокерменчиць-

кий район), що виникла ще в 20-і роки, комунари на чолі з **секретарем партійного осередку** Потаповим “виживали людей інших національностей (не греків) (насправді ж греки згурпувалися проти нового голови комуни “25-тисячника”. - Авт.)”.¹¹³ Повсюди мало місце недовірливе, упереджене ставлення до уповноважених, голів сільрад і колгоспів іншої національності. Значну частину неприязні й ворожості, викликаних колективізацією, прийняв на себе актив сільрад.

Колективізація привела також до суттєвих змін у тенденціях демографічного розвитку селянських етносів. Найважливішою серед них була зміна питомої ваги міських жителів і селян, що існувала з моменту переселення в Україну й до початку колективізації. На початку 30-х років значні групи селян, які не бажали вступати до колгоспів, покинули село. Приміські селища, такі, як Сартана, Мангуш, Старий Крим, з початку колективізації виявляли сталу тенденцію до урбанізації. Так, у 1931 р. в Старокримській сільраді переважна частина господарств (264) полишили заняття сільським господарством і пішли працювати на графітні, гранітні кар`єри та заводи¹¹⁴. Урбанізаційні процеси ще більш інтенсивно відбувалися в Сартані та Мангуші, що перебували в безпосередній близькості до металургійних заводів Маріуполя. Адміністративна реорганізація Хортицького німецького району (1930 р.), Сартанського й Мангуського грецьких районів (1932 р.) лише законодавчо констатувала перетворення великих сіл, що їх складала, на передмістя. Відчутним був відтік людної з грецьких селищ Сталінської округи. Швидко зростала питома вага городян у структурі німців, болгар, чехів тощо. Розпочався масовий розвал єврейських колгоспів і втеча їхніх працівників до міст і містечок України. За даними окремих українських істориків, переважна більшість єврейських колгоспів на середину 30-х рр.¹¹⁵ припинила своє існування.

За впливом на подальше соціально-економічне життя народів України колективізація посідає центральне місце в низці суспільно-політичних кампаній початку 30-х років. На долю етнічних меншин вона справила епохальний вплив, різко змінивши спосіб економічного та суспільного життя селянських етнічних груп, що зберігався (почасти штучно) з моменту переселення в Росію й до кінця 20-х років ХХ ст.

Політика колективізації поклала край більш як 150-річній історії виробничої та підприємницької діяльності колоністів в Україні. Почавши будувати своє господарство в малоосвоєних

приазовських і причорноморських степах, лісах і болотах Волині та Полісся майже з нуля, колоністи пройшли тривалий шлях трансформації умов господарювання, напрямків сільськогосподарського розвитку та підприємництва. Починаючи з другої половини XIX ст., постійне нарощування товарності було основним змістом розвитку сільського господарства в їхніх селах. Розвиток підприємництва та кооперації також був скерований на обслуговування генерального напрямку господарського розвитку села – товарного хліборобства. У 1914 р. переважна більшість господарств колоністів носила товарний характер, була високопродуктивною, значна частина господарств використовувала сучасний сільськогосподарський реманент, створювала кооперативи, зокрема меліоративні, для покращення умов господарювання. Колоністське село України ілюструвало потенційні можливості сільськогосподарського сектору країни, показувало, яким могло б бути українське село, якби воно сторіччями не агоніювало в лабетах кріпосницької системи.

1917-1920 рр. стали часом господарського занепаду в селах колоністів як внаслідок воєнних дій та революційних перетворень, так і внаслідок руйнування системи товарообміну між містом і селом, натуралізації сільськогосподарського виробництва. Більшовицька аграрна реформа стала початком майже десятирічної смуги господарського занепаду. Занепад цей був очевидним навіть на фоні відновлення економіки селищ після руйнівних наслідків голоду 1921-1922 рр. Протягом непу не відбулася очікувана урядом країни докорінна переорієнтація напрямків господарського розвитку колоністського села, яку, на його думку, мали прискорити землевлаштування, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, кооперування. Радянська аграрна та селянська політика виявилася чужою й незрозумілою селянству етнічних меншин, яке послідовно їх саботувало.

Підірвавши зв'язок селянства з землею, заклавши сумніви у перспективах землекористування, спотворивши реальні товарно-грошові відносини між містом і селом, усунувши товарність, як основний рушійний фактор розвитку селянського господарства, радянська влада приречла село на хронічну стагнацію, вимушене недовикористання господарчого й трудового потенціалу. Історія сіл колишніх колоністів наочно демонструє, що сільськогосподарський виробник, відсторонений від засобів виробництва, приречений на економічний регрес.

Слід визнати, що етногосподарська група колишніх колоністів (яку складали представники різних етносів), що протягом десятиріч оформилася у специфічний соціальний прошарок, першою діагностувала господарську та соціальну обмеженість непу. Власне, на прикладі цієї складової українського селянства виявилися найбільш агресивні, деструктивні складові політики, що мала метою не оптимізацію виробничих процесів у сільсько-господарському секторі, а створення протягом досить нетривалого періоду часу таких умов господарювання, які б, по-перше, давали державі можливості постійно перерозподіляти надлишковий продукт дрібнотоварного сільського виробника на користь промислового та сільськогосподарського пролетаріату на засадах, що позбавляли останніх будь-якої виробничої активності; по-друге, категорично стримували господарське (нарощування товарності) прогресування середняцького трудового господарства, порушуючи основоположне право людини жити краще, користуючись плодами власної праці; по-третє, морально і фінансово виснажували одноосібне селянське господарство, підштовхуючи його на шлях самоліквідації.

Названі тенденції діяли протягом непу в середовищі усіх етнічних складових республіки, проте вони дещо притушковувалися на фоні позитивних складових непу, що забезпечило йому в історичній пам'яті народу місце певної "оази" в не поблажливій до селянства історії нашої країни.

Колективізація завершила справу економічного руйнування одноосібного господарства, раптово зупинивши безальтернативне багаторічне агоніювання дрібного товаровиробника. Одержавлення засобів виробництва і подальше прикріплення селян до колгоспів відкрили нову еру в історії селянства України. Господарський розвал і хаос у колгоспах, глибока світоглядна криза в сукупності зі злочинною зневагою уряду до власного народу спричинили голодомор 1932 – 1933 рр. Вихід з нього був пов'язаний з певною лібералізацією щодо селянства, зміною принципів господарювання в колгоспах, на які влада вимушено пішла, втративши мільйони товаровиробників.

За іронією долі історія зв'язала в один клубок декілька зламних соціальних програм, що перетворили 30-і роки на найдраматичніший проміжок історії республіки. Колективізація та індустріалізація, радикально змінивши зміст економічного життя країни, викликали різючі соціальні трансформації, внаслідок яких суспільство насильницьким шляхом перейшло до нової історичної

форми організації суспільства. Селянство перестало розглядатися як основний виробничий клас країни, а центр ваги суспільного життя безповоротно перенісся до міста. Колективізація на селі та пролетаризація кустарів у місті стали поворотним пунктом різкої зміни всієї будови соціального життя етнічних меншин. Визначали її процеси розселяннювання й надшвидкі темпи урбанізації, які брали старт наприкінці досліджуваного періоду.

Відповідь на запитання: “Чи була альтернатива усупільненню приватників сільськогосподарського сектору виробництва?” – досить однозначна: “Була.” Втім, при подальшому збереженні умов соціально-економічного розвитку, що сформувалися протягом непу, сільське господарство республіки мало розвиватися як лад дрібнонадільного селянства (з постійним дрібненням землекористування), вкрай переобтяженого податками, не зацікавленого в розширеному відтворенні. Зважаючи на ту обставину, що основоположним принципом землекористування в СРСР була особиста праця на землі, законодавство категорично забороняло концентрацію земельних ділянок шляхом купівлі та наслідування, а також перешкоджало легальному розвитку орендних відносин, подальший поступ соціально-економічних відносин мав визначатися генеральною тенденцією поступового занепаду одноосібного селянського господарства саме внаслідок його дрібнонадільності, зростаючого податкового тиску та високого природного приросту населення.

Не важко помітити, що проекти переведення зайвими робочої сили з аграрного сектору до промисловості були політичним блефом, адже для розвитку промисловості та перекваліфікації трудівників були потрібні величезні кошти, які на той час можна було взяти лише на селі. Останнє ж внаслідок нехтування більшовиками законами економічного життя з кожним роком збочувалося до пересічної натуралізації, втрачаючи ознаки ймовірного інвестора індустріалізації. З економічної точки зору ця ситуація була безперспективною, заводила господарське життя країни в глухий кут і могла бути вирішена лише політичним шляхом. Навіть у вищих партійних колах на кінець 20-х рр. досить відчутно посилилися настрої на користь подальшого вивільнення товарно-грошових відносин з-під державного диктату. Партійні документи констатували небезпеку реставрації капіталізму і, слід визнати, це відповідало правді. Наприкінці 20-х рр. країна стояла обличчям до невідворотності якісних змін у соціально-

економічному житті, і реставрація капіталістичного ладу була одним з імовірних виходів з ситуації.

Здійснення суцільної колективізації в неукраїнському селі в 1930 – 1934 рр. визначалося спробами на перших порах налагодити безпосередній товарообмін між містом і селом без врахування його власних споживчих потреб; примусовим усуспільненням засобів виробництва та брутальними методами його досягнення; еволюцією форм колгоспного будівництва від насадження комун у першій половині 1930 р. до переважання сільгоспартілі наприкінці суцільної колективізації; поступовим укрупненням колгоспів і, врешті, докорінною переорієнтацією держави в питаннях організації праці й споживання колгоспників навесні 1934 р. Кривава епопея здійснення суцільної колективізації довела, що формаційний стрибок в тогочасних обставинах не можливий. Спроба перетворити село на соціалістичний сектор шляхом тотальної комунікації навесні 1930 р. провалилася. Після розвалу комун та видання статті “Запаморочення від успіхів” уряд рік за роком, від засівної до збиральної вимушений був йти на певні поступки в основоположних теоретичних догматах, що вже після голодомору 1932 – 1933 рр. і змін у засадах колгоспного життя 1934 р. привело до створення специфічного соціально-економічного ладу, який поєднував ознаки декількох формацій. Феодальної - з притаманним їй адміністративним прикріпленням людної, елементами кругової поруки колгоспів (які фактично наслідували селянську або земельну громаду) в їхніх податкових взаєминах з державою, натуральною оплатою праці сільськогосподарських працівників тощо. Капіталістичної – з характерним державному капіталізму одержавленням землі, встановленням грошової оплати праці колгоспників, створенням мережі державних сільськогосподарських підприємств (радгоспи й МТС). Соціалістичної – з окремими елементами управління й місцевого самоврядування в питаннях розбудови колгоспів та розподілу продуктів споживання.

Доволі складна й внутрішньо суперечлива модель виробничої організації аграрного сектору, що склалася на селі впродовж 1930 – 1934 рр., забезпечила мобілізацію фінансових і трудових ресурсів країни та зосередження важелів їхнього використання в руках партійно-радянської еліти. Партія відвернула небезпеку свого політичного краху і проголосила створення економічного базису соціалістичного ладу, проте насправді це був не соціалізм, а позашлюбне дитя комунізму та капіталізму з превалюючими

ознаками державного капіталізму. Саме на основі цього досить складного щодо типології та варіативного в часі економічного підґрунтя відбувалося життя країни у довоєнний час.

Що ж до впливу колективізації на виробничий потенціал села слід сказати наступне. Колективізація насильницькими методами припинила процес хронічного конання малоземельного селянства та деградації господарств колишніх колоністів. Процес концентрації земельних ресурсів та інтенсифікації виробничих процесів, розорення та перетворення величезної частки селян-приватників на сільськогосподарських робітників не мав історичної альтернативи. Проте в більшості країн він відбувався еволюційним шляхом під переважаючим впливом економічних законів, протягом тривалого історичного періоду, поступово без грандіозних суспільних катастроф. Ліквідація традиційного способу відтворення в аграрному секторі була невідворотною, але в УСРР вона відбулася примусово і тоді, коли ще вона не вичерпала себе історично. Колективізація забезпечила СРСР формаційний стрибок, проте бузувірські методи його досягнення, нехтування життям мільйонів людей, врешті, соціально-економічна незрілість до цих формаційних змін визначили його страшну ціну і доволі сумнівні результати, що вочевидь проявилися кілька десятиріч потому.

¹ Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. – 1931. – №9.; Гебгарт И. Перестроить работу Советов // Революция и национальности. – 1930. – № 1-2.; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931.; Глинский А. Достижения и хиты в работе среди национальных меньшинств. – Харьков, 1931.; Любченко П. П. За подальше піднесення сільського господарства України // Большевик України. – 1933. - № 13-14.; Ялі С. Греки в УСРР. – Харьков, 1931.; Рейнмарус А., Фризен Г. Кто такие меннониты? – М.,1930.; Кривохатский М. Меннониты на Украине. – Х.,1930.; Клибанов А. Меннониты. – М. – Л.,1931.; Кантор Я. Еврейское хлеборобство на Украине. – Х.: Держвидав,1929. – 32 с.

² Гебгарт И. Перестроить работу советов... – С.45.

³ Мац Д. На высоком подъеме... - С.57.

⁴ Гаїнцев М. Як зірвалася провокація менонітських куркулів та проповідників // Безвірник. – 1930. - № 9. – С.6-12.;

⁵ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановление. – Москва-Харьков-Минск, 1931. – С.120.

⁶ Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Поліус, 2000.– С.141.

- ⁷ Цит. за *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С.158.
- ⁸ Див *Кравченко Б.* Соціальні зміни ... – С.158 – 168.
- ⁹ *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр.. ХХ ст.): Автореф. дис... канд.. іст. н-к. – Дніпропетровськ, 1997. – С.20.
- ¹⁰ *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр.. ХХ ст.): Дис... канд.. іст. н-к. – Дніпропетровськ, 1997.– Арк. 114.
- ¹¹ Там само. – Арк..116.
- ¹² Там само. – Арк. 117.
- ¹³ *Калакура О.Я.* Українська полонія в 1917-1939 роках: Дис. ...канд. істор. наук. -- 07.00.05. – К.,1995. – Арк. 89.
- ¹⁴ *Ленін В.І.* Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції // *В.І. Ленін н про Україну.* – К.,1969. –С.428.
- ¹⁵ *Осташева Н.В.* На переломе епох... Менонитское общество Украины в 1914 – 1931 гг. – М.:»Готика»,1998.; *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за м-ми міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.)* – Хмельницький: Поділля,1999.; *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999.; *Балуба І.А.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр.. ХХ ст. Дисер. ...канд.. істор. наук. – К.,1997.; *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К.:ІНТЕЛ, 1994.; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). – К.,1994.; *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.,1995.; *Місінкевич Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) – К., 2001.
- ¹⁶ *Орлянський В.С.* Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті рр.: Автореф. дис... д-ра іст. н-к. – Д.,2002.; *Орлянський В.С.* Євреї України в 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000.; *Орлянський В.С.* Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України в 20-ті роки // *Південна Україна ХХ ст.. Записки науково-дослідної лабораторії Півдня України Запорізького державного університету.* Вип.. 1 (4). – Запоріжжя, 1998. – С.198-204.
- ¹⁷ *Орлянський В. С.* Євреї України в 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя. - Запоріжжя,2000.
- ¹⁸ Там само. – С.74.
- ¹⁹ Згідно з даними дослідника вже в 1928 р. тракторами обробляли 93,3% площ переселенських колективів. – Див.: *Орлянський В.С.* Євреї України... – С.82.
- ²⁰ Там само. – С.86.

-
- ²¹ Там само. – С.87.
- ²² *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20 - 30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація “Україно”, 1995.; його ж. *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні 1932 – 1933 рр. (Документальна розповідь) // Відродження. – 1993. - №8. – С.57-65; *Польовий Л.П., Чирко Б.В.* Національні меншини українського села в умовах колективізації // Укр. іст. журн. – 1993. - №4-6. – С.64-69; Національні меншини України: політико-правовий аспект / *М.Панчук* (керівник), *В.Войналович, О.Галенко, М.Геник, Т.Горбань, О.Жерноклєєв, О.Калакура, В.Котигоренко, Ю.Левенець, Н.Макаренко, О.Рафальський, В.Устименко, Б.Чирко.* - К., ІПЕ І НД, 2000
- ²³ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні – С.97.
- ²⁴ *Кантор Я.* Єврейське хліборобство... – С.28.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.263, арк. 224.
- ²⁶ ДОГА, ф.Р-1202 сч. I., спр.39, арк.133-134.
- ²⁷ Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28. Матеріали до звіту уряду одинадцятому з’їздові рад. – Х., 1929. – С.92.
- ²⁸ Комуніст. -1930. - 11 лютого.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.382, арк.37.
- ³⁰ Приазовский Пролетарий. -1929. - 1 декабрия.
- ³¹ ДАДО, ф.2, оп.1, спр.1002, арк.105.
- ³² Там само, арк.107.
- ³³ З початком індустріалізації й подоланням безробіття співвідношення промислового та сільськогосподарського секторів у Донбасі склалося на користь першого. Міський люд був охоплений ідеями “великого ривка” і чинив могутній підштовхуючий вплив на село.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.512, арк.154 зв.
- ³⁵ Як бачимо, темпи колективізації грецького села значно випереджали середньоукраїнські. Так, рівень колективізації у республіці на 1.01.1930 р. становив 16,4%, 1.02. - 29,3%, 1.03. - 68,5%, 10.08. - 70,3%. - Див.: *Даниленко В.М.* та ін. Сталінізм на Україні в 20-30-ті рр. - К., 1991. - С.99.
- ³⁶ *Осташева Н.В.* Назв. дис. – Арк. 116.
- ³⁷ Там само. – Арк..140.
- ³⁸ Там само. – Арк. 121.
- ³⁹ *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). – К., 1994. – С.41.
- ⁴⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.3184, арк. 18.
- ⁴¹ Вісті. - 1933. -22 липня.
- ⁴² Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. - Москва - Харьков - Минск, 1930. - С.128.
- ⁴³ Там само, с.119.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4014, арк.24.
- ⁴⁵ Там само, арк.4.
- ⁴⁶ Всеукраинское совещание...2-е... - С.155.

-
- ⁴⁷ Там само. - С.156.
- ⁴⁸ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановление. – Москва-Харьков-Минск, 1931. – С.52.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. – С.53.
- ⁵¹ Там само. – С.120.
- ⁵² ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк.9-13.
- ⁵³ Методи здійснення колективізації суттєво не змінилися. Показові щодо цього ухвали пленуму Сартанського райпарткому (12-13 грудня 1930 р.). При рівні колективізації на грудень у 66,7% пленум зобов'язав партійні осередки "...до початку весняної сівби добитися не менше 80% колективізації господарств, суворо дотримуючись принципу добровільності і класового добору". - Див.: ЦДАВО України, ф.1, оп.20, спр.4014, арк.9-10.
- ⁵⁴ Там само, спр.561, арк.38.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.551, арк. 26-27.
- ⁵⁷ Там само, спр.552, арк. 23.
- ⁵⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К.,1992. – С.310.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 23.
- ⁶⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К.,1992. – С.311.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 23.
- ⁶² *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальности. - 1931. - №9. - С.41.
- ⁶³ Осташева Н.В. Назв. дис. – Арк. 116.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 8.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 9.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 10.
- ⁶⁷ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 10-11.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф.1, оп.20, спр.4171, арк. 50.
- ⁶⁹ Радянська Волинь. – 1931. – 25 червня.
- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф.1, оп.20, спр.4171, арк. 28.
- ⁷¹ Цит. за: *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). – К.,1994. – С.50.
- ⁷² Опосередковано на користь цього висновку свідчить і та обставина, що німецьке і нечисленне польське населення Південної України було досить швидко колективізоване вже протягом 1930 – 1931 рр. Те, що етноконфесійна специфіка не становила серйозної перешкоди на шляху досягнення партійних накреслень, ілюструють дезінтеграція, розпад, перехід на нелегальне становище не менш непримиренних до радянської влади, аніж католицька, протестантських громад

- менонітів, лютеран, баптистів тощо. Втім, слід також зауважити, що їм було значно складніше протистояти більшовицькій диктатурі внаслідок їхньої меншої чисельності порівняно з поляками-католиками.
- ⁷³ *Мац Д.* На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. - №6 (64). – С.57.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.512, арк.153 зв.
- ⁷⁵ Там само, спр.561, арк.87. Так у Сартанському районі на грудень 1930 р. колгоспи виконали лише 81%, а приватний сектор - 56,2% планових завдань. Погіршилась якість обробки землі.
- ⁷⁶ 1931 р. у грецьких селах, особливо Мангуського району, була здана на м'ясо навіть племінна худоба.
- ⁷⁷ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.561, арк.53.
- ⁷⁸ Там само, спр.538, арк.32,43.
- ⁷⁹ Там само, спр.561, арк.91 зв. Мангуський район навесні 1931 р. мав лише 10,6% концентрованих і 28% грубих кормів від необхідної кількості.
- ⁸⁰ Там само, спр.538, арк.6-7.
- ⁸¹ Там само, арк.65.
- ⁸² *Улунян Ар. А.* Назв. праця... - С.137.
- ⁸³ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.533, арк.77.
- ⁸⁴ Там само, арк.64.
- ⁸⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп.8. спр.311, арк. 305-306.
- ⁸⁶ ЦДАВО України, ф.1, оп.20, арк.4014, арк.17.
- ⁸⁷ ДАДО, ф.835, оп.1, спр.35, арк.3.
- ⁸⁸ Там само, арк.4-5.
- ⁸⁹ *Любченко П.П.* За подальше піднесення сільського господарства України // Більшовик України. - 1933. - №13-14. - С.83.
- ⁹⁰ Документи цього часу одноставно вказують на недбале ставлення колгоспників до роботи та реманенту, безгосподарність, пияцтво тощо. У листі чернігівського селянина М.М. Тавлуя до Голови ВУЦВК Г.І. Петровського від 14 травня 1932 р. вичерпно описані умови господарювання в колгоспах. “По колгоспах ще ніде порядки не влаштовані. Худоба гине й коней багато (гине), працювати нема на чим. Повсюдно, й по радгоспах, маса була картоплі не викопана, хліб не зібраний, сіно загубили в траві чи в копицях через те, що робітники не отримували продуктів та одягу, а лише газети й директиви, а це ні до чого... Все примусово. Працюй, а платні й їжі не питай... навкруг же біль, а не життя. Якщо земля вродила врожай, хтось повинний зібрати (його) і не везти на звалища...” – Див.: Національні процеси в Україні... – Т.2. – С.213-214.
- ⁹¹ ДАДО, ф.385, оп.1, спр.21, арк.49.
- ⁹² *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К.,1991. - С.123.
- ⁹³ ДАДО, ф.835, оп.1, спр.21, арк.47-48.
- ⁹⁴ Там само, арк.55.

-
- ⁹⁵ Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков – К.: Центриздат, 1931.; його ж. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. – Харків: Вид-во Пролетар, 1931.; Мац Д. На високом подъемі: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. - № 6 (64). – С.56-63.
- ⁹⁶ Мац Д. На високом подъемі: О работе среди национальных меньшинств Украины ... – С.59.
- ⁹⁷ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.561, арк.46-47.
- ⁹⁸ Там само, арк.87. - Вже влітку 1931 р. в Сартанському районі було 3 зернорадгоспи: свинарський, рілляницький та МТС.
- ⁹⁹ Там само, спр.552, арк.21.
- ¹⁰⁰ Там само, спр.554, арк.37.
- ¹⁰¹ Там само, спр.582, арк.8-9.
- ¹⁰² Насправді наведені цифри явно були надуманими, адже за тими ж джерелами кожне друге господарство було безкінним, що з урахуванням значних земельних ділянок менонітів вносить певні корективи в офіційні відомості.
- ¹⁰³ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.552, арк. 52.
- ¹⁰⁴ Спр.169, арк. 62.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.3190, арк.47-48.
- ¹⁰⁶ Підраховано за: ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.512, арк.153 зв.; ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4014, арк.4.
- ¹⁰⁷ ДАДО, ф.835, оп.1, спр.178, арк.2.
- ¹⁰⁸ Там само, арк.14.
- ¹⁰⁹ ДАДО, ф.835, оп.1, спр.21, арк.55. - Навесні 1931 р. відбулося селянське повстання в с. Євгенівка.
- ¹¹⁰ Так, наприклад, у с. Чермалик, що складалося з 655 господарств налічувалося лише 36 прізвищ.
- ¹¹¹ У степовій смузі України на 10.03.1930 р. було експропрійовано вже 3,6% господарств. Проте згадки про розкуркулення в грецьких селах знаходимо лише в документах 1931 р. Караньська, Староігнатівська, Новоігнатівська, Ласпинська та інші сільради неодноразово заявляли про відсутність у них куркулів. - Див.: ЦДАВО, ф.835, оп.1, спр.35, арк.15-16.
- ¹¹² ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.561, арк.44.
- ¹¹³ ДАДО, ф.835, оп.1, спр.138, арк.2,3. Як з'ясувалося пізніше, вони виступали проти голови, який був "25-тисячником".
- ¹¹⁴ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.561, арк.92.
- ¹¹⁵ Див.: Рафальський О.О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України // Укр. іст. журн. – 2000. - №6. – С.67 – 76.